

16. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. — *State Archives of Vinnytsia region*. Found P-40. Description 1. Case 182. pp. 190. Vinnytsya.
17. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. — *State Archives of Vinnytsia region*. Found P-40. Description 1. Case 182. pp. 191. Vinnytsya.
18. TsDAHO Ukrainy — *Central State Archives of Public Associations of Ukraine*. Found P-1. Description 16. Case 9. pp. 115–116. Kyiv.
19. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. — *State Archives of Vinnytsia region*. Found P-136. Description 6. Case 295. pp. 45–50. Vinnytsya.
20. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. — *State Archives of Vinnytsia region*. Found P-136. Description 3. Case 8. pp. 67. Vinnytsya.
21. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. — *State Archives of Vinnytsia region*. Found P-136. Description 3. Case 2. pp. 124. Vinnytsya.
22. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. — *State Archives of Vinnytsia region*. Found P-136. Description 3. Case 4. pp. 34–35. Vinnytsya.
23. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. — *State Archives of Vinnytsia region*. Found P-136. Description 3. Case 8. pp. 13. Vinnytsya.
24. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. — *State Archives of Vinnytsia region*. Found P-136. Description 3. Case 8. pp. 66. Vinnytsya.

Надійшла до редакції 21 червня 2017 р.

УДК [94:329.285](477)«1921/1930»

В. А. Савченко

ЕМІГРАНТСЬКА РОСІЙСЬКОМОВНА ТА УКРАЇНОМОВНА АНАРХІСТСЬКА ПРЕСА 20-х рр. ХХ ст.

Савченко Віктор Анатолійович, к. і. н, доц., проф. кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін, e-mail: ldnjeron15@gmail.com.net

Одеський національний університет внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, Одеса, 65012, Україна

АНОТАЦІЯ

В статті розглядається процес еволюції анархістської преси, що видавалася емігрантами з Росії та України в США, Аргентині, Німеччині, Франції у 1920-ті рр., висвітлена боротьба між напрямками анархо-комунізмом, анархо-синдикалізмом, «вільним» анархізмом, анархо-містиками, прибічниками «анархістського синтезу» та «анархістської платформи» за вплив на радикально налаштованих емігрантів зі Східної Європи. Серед засновників і редакторів західних видань анархістських емігрантів були вихідці з

України: К. Гордієнко, М. Мрачний, Н. Махно, П. Аршинов та ін. Послаблення анархістського впливу в середовищі російськомовних та україномовних емігрантів сталося з причин строкатості інтерпретацій цілей та завдань анархістського руху.

Ключові слова: анархісти; анархо-синдикалісти; газета; журнал; видання; революція; конкуренція; диктатура; «Платформа».

В. А. Савченко

**ЭМИГРАНТСКАЯ РУССКОЯЗЫЧНАЯ
И УКРАИНОЯЗЫЧНАЯ АНАРХИСТСКАЯ ПРЕССА
20-х гг. XX ст.**

Савченко Виктор Анатольевич, к. и. н, доц., проф. кафедры философии и социально-гуманитарных дисциплин, e-mail: ldnjeron15@gmail.com.net

Одесский национальный университет внутренних дел,
ул. Успенская, 1, Одесса, 65012, Украина

АНОТАЦИЯ

В статье рассматривается процесс эволюции анархистской прессы, издававшейся эмигрантами из России и Украины в США, Аргентине, Германии, Франции в 1920-е гг., освещена борьба между направлениями анархо-коммунизмом, анархо-синдикализмом, «свободным» анархизмом, анархо-мистиками, сторонниками «анархистского синтеза» и «анархистской платформы» за влияние на радикально настроенных эмигрантов из Восточной Европы. Среди основателей и редакторов западных изданий анархистских эмигрантов были выходцы из Украины: К. Гордиенко, Мрачный, Н. Махно, П. Аршинов и др. Ослабление анархистского влияния в среде русскоязычных и украиноязычных эмигрантов произошло по причинам пестроты интерпретаций целей и задач анархистского движения.

Ключевые слова: анархисты; анархо-синдикалисты; газета; журнал; издание; революция; конкуренция; диктатура; «Платформа».

V. A. Savchenko

EMIGRANT RUSSIAN AND UKRAINIAN ANARCHISTS PERIODICALS IN 20'S. XX CENTURY

Savchenko Victor Anatoliyovich, Ph.D in History, Associate Professor at the Philosophy, Social and Human Department, e-mail: ldnje-ron15@gmeil.com.net

Odessa State University of Internal Affairs,
Uspenska Str., 1, Odessa, 65012, Ukraine

ABSTRACT

The article describes the evolution of anarchist periodicals, published by immigrants from Russia and Ukraine to the United States, Argentina, Nimechyni, France in 1920 years, exposing the struggle between such movements a anarcho-communism, anarcho-syndicalism, «free» anarchism, anarcho-mystics, «anarchist synthesis» and «anarchist platform» for radical impact onto immigrants from Eastern Europe. Among the founders and editors of Western periodicals are such anarchist immigrants came from Ukraine: K. Gordienko, M. Mrachny, N. Makhno, P. Arshinov and others. The weakening of anarchist influence among Ukrainian and Russian-speaking immigrants was due to the diversity of anarchist movement goals and objectives intpretation.

Key words: *anarchists; anarcho-syndicalist; newspaper; magazine; publishing revolution; competition dictatorship; «Platform».*

Анархістський рух першої третини ХХ ст. став впливовим й масовим в Італії, Іспанії, Франції, Німеччині, Англії, Швейцарії, США, Аргентині, Бразилії, Україні, Росії. 1900–1917 рр. сотні анархістів зі Східної Європи ховалися від переслідувань російського царизму в Англії, Швейцарії, Франції, США, де вони налагодили своєрідний тил свого руху, видавали численні газети та журнали, прагнучи підштовхнути населення Російській імперії до революції, а російських трудових емігрантів в західних країнах до її підтримки. У 1920-х рр. пропаганда залишалася для анархістів головною зброєю, тільки ворог змінився — замість імперського царату ворогом стала червона диктатура. Анархісти були а авангарді революцій 1905–1907 та 1917 рр. в Російській імперії, але їх розчарування в наслідках революції співпало з початком їх знищення більш прагматичними революційними конкурентами. Сьогодні, коли суспіль-

ство аналізує глобальні зміни сторічної давнини, питання світоглядної трансформації ставлення до революційних змін 1917 року стають особливо актуальними.

Видавнича діяльність анархістів-емігрантів не знайшла свого відображення в історіографії, хоча окремі сюжети пропагандистської діяльності анархістів-емігрантів розглядалися російськими істориками В. Дамье та О. Шубіним, фіксувалися в інформаційній довідці українського дослідника А. Дубовика [1].

Наприкінці 1920 р. анархістський рух в радянських республіках став об'єктом системного державного терору, легальні можливості для анархістської пропаганди зводилися нанівець, рух втрачав головні важелі впливу на маси. Одночасно з цим за межами радянських республік перебувала значна кількість російськомовних та україномовних симпатиків анархістських ідей, з країни диктатури пролетаріату до західних демократій почали нелегально перебиратися або висилатися владою лідери та активісти анархістського руху, які мали досвід видавничої діяльності та бажання налагодити систему пропаганди анархізму за межами СРСР. У 1920-х рр. сформувалося кілька центрів анархістської еміграції в яких анархісти розгорнули видавницьку діяльність: 1. США та Канада; 2. Аргентина; 3. Німеччина; 4. Франція. В той же час занепали «старі» анархістські емігрантські центри в Швейцарії і Великій Британії (діяли 1900–1917 рр.) з причин того, що в ці країни припинився приплив трудових мігрантів та студентів зі Східної Європи.

У 1920-х рр. східноєвропейські емігранти-анархісти опинилися у США у напівлегальному стані. Владні переслідування «ліваків» та пацифістів у 1917–1918 рр., листопадовий 1919 р. рейд генерального прокурора А. М. Палмера привели до арештів анархістів-емігрантів, розгрому Секретаріату Союзу російських робітників в США та Канаді (далі СРРСК), Анархістського клубу, депортації з країни близько 250 анархістів з СРРСК [2]. 1917–1918 рр. американський уряд закрив газети російської секції анархо-синдикалістського об'єднання «IWW» (Індустріальні робітники світу): «Всемирный Союз» та «Новое общество», часописи СРРСК: «Набат» та «Колокол», газету групи єврейських ідишомовних анархістів-емігрантів «Der Sturm». У листопаді 1919 р. були заборонені журнали, що видавали

українською мовою анархісти СРРСК: «Пробудження» (Сіетл), «Голос праці» (Нью-Йорк), «Вільна праця» (Нью-Йорк). Така доля спіткала й російськомовні видання, газети: «Хлеб и воля» (СРРСК, Нью-Йорк), «Трудовая мысль» (анархістів-синдикалістів США, Нью-Йорк), «Рабочий и крестьянин» (комітету загальноколоніального з'їзду анархо-синдикалістів, Нью-Йорк); англomовний журнал «Freedom» (СРРСК, Нью-Йорк). У лютому 1920 р. нью-йоркський відділ СРРСК видав єдине число газети «Прощальний клич», присвячене анархістам зі Східної Європи, яких вислали зі США, в травні 1921 р. в Нью-Йорку було видане число журналу «російських анархістів» «Клич анархистов», присвячене пам'яті П. Кропоткіна. Тимчасової заборони зазнала впливова газета «Голос труженика», що видавалася російською секцією «IWW» — анархістами-синдикалістами в Нью-Йорку — Чикаго у 1918–1927 рр. (редактори: Я. Санжур (1918–1924), К. Гордієнко (1918–1919), В. Хомич (1924), Г. Максимов (1925–1927) [3].

На початку 1920-х рр. анархісти-емігранти США та Канади, що об'єдналися у Федерацію анархо-комуністичних груп Північної Америки (ФАКГПА), обрали так званий анархістський «свободницький» напрямок, що відкидав будь-які жорсткі форми організації й примусу, поділ анархістів за ідеологічними таборами. Цей напрямок у 1920-х рр. уособлювали видання «Американские известия», «Рассвет», «Волна», «Пробуждение». З 1924 р. «свободницький» напрямок анархізму опинився під впливом анархо-містиків масонського гатунку. У січні 1920 р. в Нью-Йорку почала виходити газета анархо-синдикалістської орієнтації «Американские известия», орган Виконкому Федерації російських профспілкових та культурно-просвітницьких організацій США і Канади. Її редактором став К. Гордієнко, але з вересня 1921 р. редактором стає М. Рубежанін (М. Гайдук), що перейшов від соціал-демократів до анархістів-синдикалістів, згодом до анархістів-комуністів, потім до анархістів-містиків, ставши одним з найвпливовіших анархістських журналістів в США, редактором низки видань. Газета «Американские известия» наприкінці 1923 р. перейшла під контроль групи містичних анархістів М. Рубежаніна (М. Гаїдука) — Є. Моравського (Є. Долініна). Останній номер (№ 506) «Американских известий» вийшов у грудні 1924 р.,

коли редколегія цього видання стала видавати в Нью-Йорку газету «Рассвет» [4]. В Нью-Йорку Федерацією російських анархо-комуністичних груп в США українською мовою видавалися часописи «Вільна громада» (1921–1922 рр. вийшло 6 номерів) та «Воля України» (1923 р. вийшов один номер)

З лютого 1920 р. емігранти анархісти-комуністи почали нелегально видавати журнал «Волна» одночасно в Детройті, Клівленді, Нью-Йорку, Філадельфії. У січні 1921 р. редактором «Волны» став Л. Ліпоткін, але після об'єднання з редакцією журналу російськомовних анархістів Канади «Свободное общество» (журнал видавався в Оттаві у 1920–1921 рр.) редактором стає В. Додокін, що очолював до цього редакцію «Свободного общества». У 1921 р. на з'їзді ФАКГПА анархісти намагалися об'єднати редакції «Волны» й ще одного анархістського журналу «Буревестник» (видавався в Нью-Йорку у жовтні 1921 р. — лютому 1922 р.), але редакція «Буревестника» була категорично проти цього, встала в опозицію до «Волны», намагаючись згуртувати еміграцію навколо свого видання [6]. З січня 1923 р. і до припинення свого існування у листопаді 1924 р. редактором «Волны» був М. Рубежанін. журнал став провідним органом анархічної еміграції в США і Канаді, зайнявши критичну позицію відносно головних ідеологів анархістів-емігрантів Воїна (В. Ейхенбаума), Г. Максимова та П. Аршинова, відмовляючись друкувати їх статті. Анархістське видання «Дело труда» (Париж) почало боротися проти М. Рубежаніна та Є. Моравського, тавруючи їх як «фашистів», «антисемітів» та «білогвардійців», заявляючи, що «Волна» померла, відступившись від анархізму [5].

Журналіст Є. Моравський (Є. Долінін, Р. Ердман) був одним з ідеологів анархо-комуністичного, потім анархо-містичного руху, однодумцем лідера анархістів-містиків А. Кареліна. Він став анархістом ще в першій американській еміграції в 1914 р., 1917 р. повернувся до Москви, де працював секретарем Всеросійської федерації анархістів-комуністів, був членом ВЦВК РРФСР від анархістів-комуністів, організовував роботу Всеросійського Чорного Хреста та містичного «Ордена Світла». У 1923 р. він був направлений А. Кареліним до США для організації руху анархо-містиків. В полі зору групи анархо-містиків опинилася газета «Рассвет» (видавалася в Нью-Йорку — Чика-

го у 1924–1939 рр.), що була заснована анархо-синдикалістами (редактор Ф. Кремер). З травня 1926 р. «Рассвет» перехопили нові редактори: Є. Моравський, М. Рубежанін, Ю. Карпик. Газета стала загальколоніальною та сформувала Федерацію груп «Рассвет». Більшість анархістів-емігрантів США та Канади підтримала Федерацію «Рассвет».

Анархісти-редактори журналу «Дело труда» (Н. Махно, П. Аршинов) та анархіст-синдикаліст Волін звинувачували «Рассвет» в «антисемітизмі», «білогвардійщині». Ідеолог анархо-синдикалізму Г. Максимов твердив, що «світанковий рух неприйнятний у всіх відношеннях» для справжніх анархістів [7]. Подібні звинувачення лунали і в бік нового органу вільної думки російських прогресивних організацій США та Канади журналу «Пробуждение», що почав видаватися в Детройті з квітня 1927 р. під керівництвом Є. Моравського. 1927 р. частина емігрантів анархістів-комуністів сформувала конкуруючу з «Рассветом» Федерацію анархістських груп «Дело труда» в Північній Америці (Л. Ліпоткін та ін.), що підтримала курс групи П. Аршинова — Н. Махна та «Платформу Союзу анархістів». 1924 р. стався розпад Федерації анархо-комуністів США та Канади, але в 1927 р. однойменна організація була створена вже прихильниками «Платформи». Під час дискусії навколо «Платформи» консолідувався й «свободницький» напрям анархістської еміграції. Навколо видань «Рассвет» та «Пробуждение» сформувалася Федерація просвітницьких товариств, що в 1929 р. дістала назву «Союз друзів свободи». В грудні 1929 р. в Детройті відбулася конференція організацій, що підтримали «Пробуждение», вирішила видавати його від імені СРРСК [8].

У 1917–1923 рр., під впливом революційних подій в Мексиці та Східній Європі, Латинська Америка переживала революційний підйом. Анархісти зайняли провідні позиції в робітничому та профспілковому русі в Аргентині, Бразилії, Уругваї. Найбільша аргентинська профспілка «Фора» опинилася під впливом анархістів та анархо-синдикалістів та взяла курс на синдикальну революцію шляхом «прямих дій» (страйк, бойкот, саботаж). У 1917 р. як складова частина «Фори» була створена Федерація російських робітничих організацій Південної Америки (ФРРОПА), що налічувала в своїх лавах 15 тис. членів з Аргентини та Уругваю. ФРРОПА створювалася на позиціях

анархістського «безвладницького руху», її друкованим органом стала газета «Голос труда» (видавалася з червня 1918 р. в Буенос-Айресі). У 1919 р. її редакція була розгромлена поліцією, частина працівників була арештована, частина перебралася до Уругваю. У 1920 р. газета була відновлена в Аргентині та виходила накладом 5 тис. екз. З 1921 р. позиція ФРРОПА по відношенню до диктатури пролетаріату в радянських республіках стала вкрай критичною. Статті лідерів міжнародного анархізму Р. Роккера, А. Сухі, Е. Голдман, О. Беркмана відкрили шокуючу правду про встановлення диктатури та переслідування анархістів в радянських республіках. На шпальтах «Голоса труда» стали з'являтися матеріали проти більшовицької моделі революції. Першими редакторами газети були: Я. Сігал, В. Левшіков, М. Чоловський. Навесні 1922 р. з Берліну до Буенос-Айресу подався відомий український анархістський лідер А. Горелик, що став біля керма газети «Голос труда», до видання долучилися: П. Давидчук, К. Романчук, П. Олійник (секретар ФРРОПА), М. Стоймер та ін. [9].

З 1926 р. чисельність ФРРОПА почала зменшуватися, впали накладки «Голоса труда» та грошові надходження [10], до цього додалися сварки в середовищі анархістської еміграції. «Голос труда» відмовлявся друкувати статті Н. Махна, П. Аршинова, О. Флешіна, Воліна, вважаючи, що їхня поява буде знищувати анархістську єдність [11]. В той же час в 1927–1929 рр. на шпальтах «Голоса труда» йшла полеміка з паризьким журналом «Дело труда», лунала критика анархістських видань «Рассвет», «Пробуждение», «Бунтарь». У серпні 1928 р. «Голос труда» отримує конкурента — журнал «Бунтарь», що видавався в Буенос-Айресе анархістами-комуністами. Це видання, що мало тільки два числа, стало консолідуючою платформою для створення Федерації груп «Дело труда» Південної Америки. Цю федерацію з 16 груп (в тому числі й української групи анархістів Аргентини) сформували два відомих діяча махновського руху та прихильника «платформізма» А. Черняков та М. Черняк, що приїхали до Аргентини за завданням від Н. Махна та П. Аршинова по консолідації анархістів Південної Америки навколо «Платформи» [12]. У травні 1930 р. Федерація груп «Дела труда» почала видавати в Буенос-Айресі газету «Анархия» (редактор А. Черняков). Але у вересні 1930 р. з приходом

до влади в Аргентині генерала Х. Урібуру була встановлена військова диктатура і всі видання анархістів опинилися «поза законом» [13].

В грудні 1921 р. з радянських республік до Берліну перебрався анархіст О. Шапіро. В Берліні він створив комітет зі звільнення з радянських в'язниць лідерів анархізму, в цей же час у Берліні опиняється П. Аршинов, а на початку 1922 р. — виселені з радянських республік Волін, Г. Максимов, М. Мрачний, Ю. Ярчук. У липні 1922 р. в Берліні починає видаватися журнал Групи російських анархістів в Німеччині «Анархический вестник», навколо якого об'єдналися анархо-синдикалісти та анархо-комуністи, що мали досвід махновського руху та радянського підпілля. Журнал видавався на кошти Союзу російських трудівників (Нью-Йорк). На початку 1924 р. між редакторами Воліним та П. Аршиновим виник конфлікт. Волін, пропонуючи ідею «анархістського синтезу», вважав, що майбутня організація може бути створена з представників всіх напрямків анархізму. П. Аршинов твердив про неможливість об'єднати в одну організацію представників всіх напрямків анархізму. Останнє, сьоме число журналу вийшло в травні 1924 р., більшість працівників журналу 1924 р. перебралися до Франції, де створили Групу російських анархістів за кордоном [14, с. 239].

Анархісти-синдикалісти зі Східної Європи: О. Шапіро, Г. Максимов, Ю. Ярчук, М. Мрачний створили в Берліні Закордонне бюро Всеросійської конфедерації анархістів-синдикалістів, намагаючись сформувати Конфедерацію російських робітників-емігрантів усього світу. В березні — серпні 1923 р. Закордонне бюро та Комітет захисту анархо-синдикалістів в Росії Міжнародного товариства робітників видали в Берліні шість чисел газети «Рабочий путь». В цьому виданні колишні однопумці розгорнули компанію проти Н. Махна, «махновщини» та редакції «Анархического вестника». О. Шапіро писав про махновщину як про диктатуру, «військовий анархізм» зі «світоглядом багнета та контррозвідки», М. Мрачний вважав, що махновщина була диктатурою з елементами антисемітизму [15].

В Берліні анархісти-синдикалісти видавали: «Бюллетень русских анархистов» (в березні-серпні 1923 р. від редакції

журналу «Рабочий путь» та Комітету захисту анархістів-синдикалістів); «Бюллетень Объединенного Комитета защиты заключенных революционеров в России» російською, німецькою, французькою, англійською мовами (1923–1926 рр., від Об'єднаного комітету Закордонного бюро Всеросійської конфедерації анархістів-синдикалістів, групи російських анархістів за кордоном, Закордонного бюро об'єднання ПЛСР і ССРМ); «Бюллетень Фонда помощи заключенным и ссыльным анархистам и анархо-синдикалистам в России» російською, німецькою, французькою мовами (1926–1936 рр., від вказаного фонду, одночасно в Берліні (ред. О. Беркман) та Парижі (ред. М. Мрачний). У 1924–1925 рр. Берлін залишають Г. Максимов, М. Мрачний, Ю. Ярчук, після чого берлінський «центр» анархістів припиняє своє існування.

З 1925 р. центром діяльності анархістів-емігрантів стає Париж, де з червня 1925 р. за редакцією П. Аршинова та Н. Махна кожного місяця починає виходити журнал «Дело труда» — орган російських анархістів-комуністів. Журнал стає інструментом критики всіх незгодних з напрямком Аршинова — Махна анархістів: Воліна, М. Мрачного, М. Лазаревича, О. Флешина, М. Рубежаніна, Є. Моравського, редакції «Голоса труда»... Редакція «Дело труда» просувала проект платформи Союзу анархістів — «Платформи» (текст якої був надрукований в «Деле труда» в червні–жовтні 1926 р.), У серпні 1927 р. анархісти Волін, О. Флешін, Штеймер, Соболь звинуватили редакцію «Дело труда» в «антисемітизмі», «анархо-хуліганстві», в компанії проти «анархістов-інтелектуалів». Волін, Г. Максимов, М. Мрачний, провідні теоретики міжнародного анархізму О. Беркман, М. Неттлау, Е. Малатеста критикували «Платформу» за спробу створити диктаторську партію [17]. Проти «Платформи» виступив М. Лазаревич на шпальтах свого анархо-синдикалістського видання «Освобождения профсоюз», єдине число якого йому вдалося випустити у листопаді 1928 р. в Парижі. Наприкінці 1929 р. до влади у Франції прийшов правий уряд А. Терда який почав боротьбу проти «загрози з ліва». Після виходу № 55 «Дела труда» в січні 1930 р. стався розгром редакції журналу та Федерації «Дело труда», журнал був заборонений як «екстремістський та підривний», П. Аршинов депортований до Бельгії. У тому ж році видання було перене-

сено до США, де опинилося в руках анархістів-синдикалістів. У грудні 1939 р. воно об'єдналося з журналом «Пробуждение», до 1963 р. виходило під назвою «Дело труда — Пробуждение».

Анархістська емігрантська преса 1920-х рр. намагалася повести за собою широкі маси, як в буржуазних країнах, так і в СРСР. Але внутрішня строкатість та конфліктність анархістського руху привели до ворожнечі між лідерами та анархістськими виданнями: «платформістами», прихильниками «синтезу», анархо-синдикалістами «Рабочего пути» та «Голоса труда», містичними анархістами. Цей стан речей послабляв пропагандистську діяльність анархістів, матеріальні засоби та сили розпорозувалися на внутрішню боротьбу авторитетів, груп, видань. Відгомін закордонних боїв відчувався і в СРСР, він провокував конфлікти в анархістському підпіллі, послабляючи його. Дискусія анархістів з приводу майбутнього революції, досвіду революційних перетворень підштовхувала до оформлення нових течій анархістського руху. Розквіт анархістської емігрантської преси у 1920–1925 рр. відображав посилення революційних настроїв у світі, але 1926–1930 рр. зміна подібних настроїв та владні утиски по відношенню до анархістів у Франції та Аргентині привели до втрати анархістами позицій в революційному русі, до зникнення частини анархістських видань.

Література та джерела

1. Дамье В. В. Забытый Интернационал; международное анархо-синдикалистское движение между двумя мировыми войнами. Т. 1 / В. В. Дамье. — М.: Новое литературное обозрение. 2006. — 904 с.; Дамье В. В. Берлинский центр российской анархистской эмиграции (1920-е годы) / В. В. Дамье // Прямухинские чтения 2009 года. — М.: Футурис, 2011. — С. 100–124; Шубин А. В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917–1939 / А. В. Шубин. — М.: ИВИ РАН, 1998. — 232 с.; Дубовик А. Периодические издания анархистов в России и в эмиграции. 1917–1963 [Электронный ресурс] / А. Дубовик. — Режим доступа: socialist.memo.ru/books/biblio/periodika_posle_1917.htm. — Дата обращения: 1.04.2017.
2. Grueter M. Red Scare Scholarship, Class Conflict, and the Case of the Anarchist Union of Russian Workers, 1919 / Mark Grueter // Journal for the Study of Radicalism. — Michigan State University Press, 2017. — V. 11, N. 1. — P. 53–81.

3. Дубовик А. Периодические издания анархистов в России и в эмиграции. 1917–1963 / А. Дубовик. — Режим доступа: socialist.memo.ru/books/biblio/periodika_posle_1917.htm. — Дата обращения: 1.04.2017.
4. Налимов В. Канатоходец / В. Налимов. — М.: Прогресс, 1994. — С. 354; Сапон В. Либертарный социалист Аполлон Карелин / В. Сапон. — North Carolina, USA: Lili Press, 2015. — 216 с.
5. Archives International Institute of Social History. Senya Fléchine Papers. F. 13. Correspondence, alphabetically arranged. [Other correspondents]; Липоткин Л. Русское анархическое движение в Северной Америке (исторический очерк) [до 1924 г.] / Л. Липоткин // Голос труда. — 1924. — 19 апреля, № 203. — С. 1–2; Долинин Е. З. (Моравский). В вихре революции / Е. З. Долинин. — Детройт: Друг, 1954. — С. 442–444.
6. Буревестник. — Чикаго, 1922. — № 3–4. — С. 30.
7. Archives International Institute of Social History. Senya Fléchine Papers. F. 13, F. 23. Correspondence, alphabetically arranged.
8. Липоткин Л. Русское анархическое движение в Детройте [1912–1963] // Дело труда. Пробуждение. — 1963. — № 67. — С. 22–25.
9. Archives International Institute of Social History. Senya Fléchine Papers. F. 12. Correspondence, alphabetically arranged. 1923–1963 and n.d.
10. Дамье В. «Вы нас с кем-то спутали...». Аргентинские анархисты и Российская революция 1917 года // Левая альтернатива в Латинской Америке. — М.: Аквилон; ИВИ РАН, 2016. — С. 80–99.
11. Archives International Institute of Social History. Senya Fléchine Papers. F. 85. The Relief Fund of the International Working Men's Association for Anarchists and Anarcho-Syndicalists Imprisoned or Exiled in Russia. — Berlin; Paris, 1926–1932.
12. Archives International Institute of Social History. Senya Fléchine Papers. F. 12. Correspondence, alphabetically arranged. 1923–1963 and n.d.; Декларация групп русских анархистов содействия «Делу труда». — Буэнос-Айрес, 1930.
13. Кублицкая М. А. Русская периодическая печать в Аргентине в XX веке // Кадетская переключка. — Нью-Йорк, 2007. — № 78. — С. 136–180.
14. Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917 / П. Эврич. — М.: Центрполиграф, 2006. — 272 с.
15. Шапиро А. Задания завтрашнего дня / А. Шапиро // Рабочий путь. — Берлин, 1923. — № 5. — С. 1–2; Мрачный М. Махновщина / М. Мрачный // Рабочий путь. — Берлин, 1923. — № 4. — С. 1–3.
16. Волин В. Разъяснение / В. Волин // Н. И. Махно. На чужбине. Записки и статьи. 1923–1934. — Париж: Громада, 2004. — С. 208–211.

REFERENCES

1. DAM'E, V. V. (2006) Zabytyj Internacional; mezhdunarodnoe anarho — sindikalistskoe dvizhenie mezhdvu dvumja mirovymi vojnamі — *The Forgotten International; The international anarcho-syndicalist movement between the two world wars*. Vol. 1. Moscow: New literary review; DAM'E, V. V. (2011) Berlinskij centr rossijskoj anarhist-skoj jemigracii (1920-e gody) — Berlin Center for Russian Anarchist Emigration (1920s). Prjamuhinskie chtenija 2009 goda — *Pryamukhin Readings of 2009*. Moscow: Futuris. p. 100–124; SHUBIN, A. V. (1998) Anarhistiskij social'nyj jeksperiment. Ukraina i Ispanija. 1917–1939 — *An anarchist social experiment. Ukraine and Spain. 1917–1939*. Moscow: IVI RAN; DUBOVİK, A. (n.d.) Periodicheskie izdanija anarhistov v Rossii i v jemigracii. 1917–1963 — *Periodicals of anarchists in Russia and in emigration. 1917–1963* [Online] Available from: socialist.memo.ru/books/biblio/periodika_posle_1917.html. [Accessed 1/04/2017]. (In Russian).
2. GRUETER, MARK (2017) Red Scare Scholarship, Class Conflict, and the Case of the Anarchist Union of Russian Workers, 1919. *Journal for the Study of Radicalism*. Vol. 11. No. 1. Michigan: State University Press. pp. 53–81. (In English).
3. DUBOVİK, A. (n.d.) Periodicheskie izdanija anarhistov v Rossii i v jemigracii. 1917–1963 — *Periodicals of anarchists in Russia and in emigration. 1917–1963* [Online]. Ibid. (In Russian).
4. NALIMOV, V. (1994) Kanatohodec — *The cable walker*. Moscow: Progress. p. 354; SAPON, V. (2015) Libertarnyj socialist Apollon Karelin — *The Libertarian Socialist Apollo Karelin*. North Carolina: Lili Press (In English).
5. *Senya Fléchine Papers* (n.d.) F. 13. Correspondence, alphabetically arranged. [Other correspondents]. Archives International Institute of Social History. (In English); LIPOTKIN, L. (1924) Russkoe anarhicheskoe dvizhenie v Severnoj Amerike (istoricheskij ocherk) [do 1924 g.] — Russian anarchist movement in North America (historical essay) [until 1924]. Golos Truda — *Voice of Labor*. April 19. No. 203. p. 1–2; DOLININ, E. Z. (Moravskij) (1954) V vihre revoljucii — *In the whirlwind of the revolution*. Detroit : Friend. p. 442–444. (In Russian).
6. Burevestnik (1922) Untitled. No. 3–4. Chikago. p. 30. (In Russian).
7. *Senya Fléchine Papers* (n.d.) F. 13, F. 23. Correspondence, alphabetically arranged. Archives International Institute of Social History. (In English).
8. LIPOTKIN, L. (1963) Russkoe anarhicheskoe dvizhenie v Detrojте [1912–1963] — Russian Anarchist Movement in Detroit [1912–1963]. Delo Truda — Probuzhdenie — *Work of Labor — Awakening*. No. 67. p. 22–25. (In Russian).
9. *Senya Fléchine Papers* (1923–1963) F. 12. Correspondence, alphabetically arranged. 1923–1963 and n.d. Archives International Institute of Social History. (In English).

10. DAM'E, V. (2016) «Vy nas s kem-to sputali...» Argentinskije anarhisty i Rossijskaja revoljucija 1917 goda — «You confused us with someone...» Argentinean anarchists and the Russian Revolution of 1917. Levaja al'ternativa v Latinskoj Amerike — *Left alternative in Latin America*. Moscow: Aquilon — Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences. p. 80–99. (In Russian).
11. *Senya Fléchine Papers* (1926–1932) F. 85. The Relief Fund of the International Working Men's Association for Anarchists and Anarcho-Syndicalists Imprisoned or Exiled in Russia (Berlin and Paris, 1926–1932). Archives International Institute of Social History. (In English).
12. *Senya Fléchine Papers* (1923–1963) F. 12. Correspondence, alphabetically arranged. 1923–1963 and n.d. Archives International Institute of Social History. (In English); Deklaracija grupp russkix anarhistov sodejstvija «Delu truda» — *Declaration of the groups of the russian anarchists of the assistance to the «Cause of Labor»* (1930) Buenos-Aires. (In Russian).
13. KUBLICKAJA, M. A. (2007) Russkaja periodičeskaja pechat v Argentine v XX veke — Russian periodic press in Argentina in the 20th century. Kadetskaja pereklichka — *Cadet Roll*. New York. No. 78. p. 136–180. (In Russian).
14. JEVRICH, P. (2006) Russkie anarhisty. 1905–1917 — *Russian anarchists. 1905–1917*. Moscow: Centerpolygraph. (In Russian).
15. SHAPIRO, A. (1923) Zadanija zavtreshnego dnja — Tasks of the day before the end. Rabochij put' — *Working way*. Berlin. No. 5. p. 1–2; MRACHNIJ, M. (1923) Mahnovshhina. Rabochij put' — *Working way*. Berlin. No. 4. p. 1–3. (In Russian).
16. VOLIN, V. (2004) Razjasnenie — Explanation. In: N. I. Mahno. Na chuzhbine. Zapiski i stat'i. 1923–1934. — *N. I. Makhno. In a foreign land. Notes and articles. 1923–1934*. Paris: Hromada. p. 208–211. (In Russian).

Надійшла до редакції 29 травня 2017 р.